7. सन्धिः

अभ्यासः

प्रश्न 1. उदाहरणमनुस्त्य सन्धि विच्छेद वा कुरुत –

(क) अ, आ + अ, आ = आ

1. सूर्य + आपते = ... (..............)
2. लोभ + आविष्टा = ... (..............)
3. आगतास्ति = ... + ... (..............)
4. एव + अस्य = ... (..............)
5. पूर्वार्द्धः = ... + ... (..............)

उत्तर:

1. सूर्य + आपते = सूर्यापते (अ+आ = आ)
2. लोभ + आविष्टा = लोभाविष्टा (अ+आ = आ)
3. आगतास्ति = आगता + अस्ति (आ+अ = आ)
4. एव + अस्य = एवास्य (अ+अ = आ)
5. पूर्वार्द्धः = पूर्व + अर्द्ध (अ+अ = आ)

(ख) इ, ई + इ, ई = ई

1. अति + इव = ... (..............)
2. नदी + इयम् = ... (..............)
3. कपि + ईदृशः = ... (..............)
4. लष्वीति = ... + ... (..............)
5. कपीन्द्रः' = ... + ... (..............)

उत्तर:

1. अति + इव = अतीव (इ+इ=ई)
2. नदी + इयम् = नदीयम् (ई+इ=ई)
3. कपि + ईदृशः = कपीदृशः (इ+ई=ई)
4. लष्वीति = लध्वी + इति (ई+इ=ई)

5. कपीन्द्रः' = कपि + इन्द्रः (इ+इ=ई)

(ग) उ, ऊ + उ, ऊ = ऊ

1. गुरु + उचितम् = …………… (…………..)
2. भानु + उदयः = …………… (…………..)
3. 'लघुर्मिः = …………….. + ……………….. (…………..)
4. भू + उर्ध्वम् = …………… (…………..)
5. साधूपदेशः = …………….. + ……………….. (…………..)

उत्तर:

1. गुरु + उचितम् = गुरूचितम् (उ+उ = ऊ)
2. भानु + उदयः = भानूदयः (उ+उ = ऊ)
3. 'लघुर्मिः = लघु + ऊर्मिः (उ ऊ = ऊ)
4. भू + उर्ध्वम् = भूर्ध्वम् (ऊ+उ = ऊ)
5. साधूपदेशः = साधु + उपदेशः (उ+उ = ऊ)

(घ) ऋ, ॠ + ऋ ,ॠ = ॠ

1. पितृ + ऋणम् = …………… (…………..)
2. मातृ + ऋद्धिः = …………… (…………..)
3. भ्रातृणम् = …………….. + ……………….. (…………..)

उत्तर:

1. पितृ + ऋणम् = पितृणम् (ऋ + ऋ = ॠ)
2. मातृ + ऋद्धिः = मातृद्धिः (ॠ + ॠ = ॠ)
3. भ्रातृणम् = भ्रातृ + ऋणम् (ॠ + ॠ= = ॠ)

'अक: सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रेण समान=स्वरवर्णयोः दीर्घादेशः भवति।
एषः 'दीर्घसन्धिः ' इति कथ्यते।

प्रश्न 2. उदाहरणमनुसृत्य सन्धि विच्छेदं वा कुरुत –

(क) अ आ + इ, ई = ए

1. अनेन + इति = ... (..............)
2. यथा + इच्छया = ... (..............)
3. मातेव = ... + ... (..............)
4. लतेयम् = ... + ... (..............)

उत्तरः

1. अनेन + इति = अनेनेति (अ+इ = ए)
2. यथा + इच्छया = यथेच्छया (आ+इ = ए)
3. मातेव = माता + इव (आ+इ = ए)
4. लतेयम् = लता + इयम् (आ+इ = ए)

(ख) अ, आ + उ, ऊ = ओ

1. वृक्षस्य + उपरि = ... (..............)
2. सूर्योदयात् = ... + ... (..............)
3. घृत + उत्पत्तिः = ... (..............)
4. मानवोचितम् = ... + ... (..............)
5. गृह + उद्यानम् = ... (..............)

उत्तरः

1. वृक्षस्य + उपरि = वृक्षस्योपरि (अ+उ = ओ)
2. सूर्योदयात् = सूर्य + उदयात् (अ+उ = ओ)
3. घृत + उत्पत्तिः = घृतोत्पतिः (अ+उ = ओ)
4. मानवोचितम् = मानव + उचितम् (अ+उ = ओ)
5. गृह + उद्यानम् = गृहोद्यानम् (अ+उ = ओ)

(ग) अ, आ + ऋ, ऋ = अर्

1. महा + ऋषिः = ... (..............)
2. देवर्षिः = ... + ... (..............)
3. वसन्त + ऋतुः = ... (..............)
4. वर्षतुः = ... + ... (..............)

उत्तरः

1. महा + ऋषिः = महर्षिः (आ+ऋ=अर्)
2. देवर्षिः = देव + ऋषिः (अ+ऋ=अर्)
3. वसन्त + ऋतुः = वसन्तर्तुः (अ=ऋ=अर्)
4. वर्षतुः = वर्षा + ऋतुः (आ+ऋ=अर्)

आद् गुणः इति सूत्रेण अ=आ=वर्णयोः इ.ई उ,ऊ/ऋ, ऋ वर्णाभ्यां सह मेलनेन क्रमशः=ऐ, ओ, अर् इति भवन्ति। एषः गुणसन्धिः इति कथ्यते।

प्रश्न 3. यथापेक्षितं सन्धि विच्छेद वा कुरुत –

(क) अ, आ + ए, ऐ = ऐ

1. गत्वा + एव = ... (..............)
2. एव + एनम् = ... (..............)
3. क्षणेनैव = ... + ... (..............)
4. न + एतादृशः = ... (..............)
5. महैरावतः = ... + ... (..............)

उत्तरः

1. गत्वा + एव = गत्वैव (आ+ए=ऐ)
2. एव + एनम् = एवैनम् (अ+ए=ऐ)
3. क्षणेनैव = क्षणेन + एव (अ+ए=ऐ)
4. न + एतादृशः = नैतादृशः (अ+ए=ऐ)
5. महैरावतः = महा + ऐरावतः (आ=ऐ=ऐ)

(ख) अ, आ + ओ, औ = औ

1. जल + ओघः = ... (..............)
2. तव + औदार्यम् = ... (..............)
3. वनौषधिः = ... + ... (..............)
4. महा + ओत्सुक्येन = ... (..............)
5. जनौघः = ... + ... (..............)

उत्तरः

1. जल + ओघः = जलौघः (अ+ओ = औ)

2. तव + औदार्यम् = तवौदार्यम् (अ+औ=औ)
3. वनौषधिः = वन + ओषधिः (अ+ओ औ)
4. महा + ओत्सुक्येन = महौत्सुक्येन (आ+ओ=औ)
5. जनौघः = जन + ओधः (अ ओ=औ)

'वृद्धिरेचि' इति सूत्रानुसारेण अ, आ वर्णयोः क्रमशः ए.ऐ/ओ, औ वर्णाभ्याम् सह मेलने जाते क्रमश: 'ऐ' 'औ' इति भवति। एषः 'वृद्धिसन्धिः' इति कथ्यते।

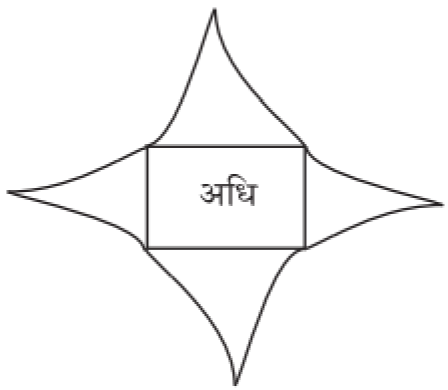

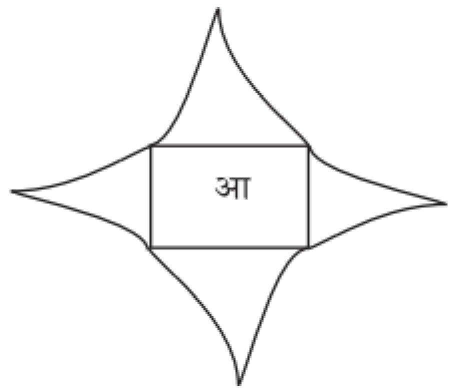

1. अधिकारः = (अधि + ...)
2. आचारः = (आ + ...)
3. अधिगमः = (अधि + ...)
4. आचार: = (आ + ...)
5. अधिकरणः = (.......... + करण:)
6. आहारः = (आ + ...)
7. अधिरोहति = (............ +.रोहति)
8. आगमनम्: = (आ + ...)

उत्तरः

1. अधिकारः = (अधि + कारः)
2. आचारः = (आ + चारः)
3. अधिगमः = (अधि + गमः)
4. आचार: = (आ + धारः)
5. अधिकरणः = (अधि + करण:)
6. आहारः = (आ + हारः)
7. अधिरोहति = (अधि + रोहति)
8. आगमनम्: = (आ + गमनम्)

प्रश्न 4. उदाहरणमनुसृत्य सन्धि विच्छेदं वा कुरुत –

(क) इ, ई + असमान=स्वरः = इ, ई स्थाने य् + स्वरः

1. प्रति + अवदत् = ... (..............)
2. यदि + अहम् = ... (..............)
3. तानि + एव = ... (..............)
4. पर्यावरणम् = ... + ... (..............)
5. इत्यवदत् = ... + ... (..............)

उत्तर:

1. प्रति + अवदत् = प्रत्यवदत् (इ+अ=य)
2. यदि + अहम् = यद्यहम् (इ+अ=य)
3. तानि + एव = तान्येव (इ+ए=ये)
4. पर्यावरणम् = परि + आवरणम् (इ+आ=या)
5. इत्यवदत् = इति + अवदत् (इ+अ=य)

(ख) उ, ऊ + असमानः स्वरः = उ, ऊ स्थाने व् + स्वरः

1. खलु + अयम् = ... (..............)
2. द्वौ + अपि = ... (..............)
3. गुणेष्वेव = ... + ... (..............)
4. विरमन्तु + एते = ... (..............)
5. स्वागतम् = ... + ... (..............)

उत्तर:

1. खलु + अयम् = खल्वयम् (उ+अ=व)
2. द्वौ + अपि = द्वावपि (औ+अ=आव)
3. गुणेष्वेव = गुणेषु + एव (उ+ए=वे)
4. विरमन्तु + एते = विरमन्त्वेते (उ+ए=वे)
5. स्वागतम् = सु + आगतम् (उ+आ: = सुवा)

(ग) ऋ, ॠ + असमानः स्वरः = स्थाने र् + स्वरः

1. पितृ + आदेशः = पित्रादेशः (ऋ+आ=रा)

2. मात्राज्ञा = ... + ... (..............)
3. भ्रातृ + इच्छा = ... (..............)
4. कर्तृ + उपदेशः = ... (..............)
5. पित्रनुमतिः = ... + ... (..............)

उत्तरः

1. पितृ + आदेशः = पित्रादेशः (ऋ+आ=रा)
2. मात्राज्ञा = मात् + आदेशः (ऋ+आ=रा)
3. भ्रातृ + इच्छा = भ्रातृच्छा (ऋा+इ=रि)
4. कर्तृ + उपदेशः = कर्चुपदेशः (ऋ:+उ=रु)
5. पित्रनुमतिः = पित् + अनुमतिः (ऋ+अ=र)

'इको यणचि' सूत्रानुसारम् इ. ई, ऊ/ऋ. ऋ स्वराणाम् असमानस्वरेण सह मेलनेन इ. ई, ऊ/ऋ/ गवर्णानां स्थाने क्रमशः य.व.र इति भवन्ति, परवर्ती स्वरः च एतैः सह मात्रारूपेण प्रयुज्यते।

प्रश्न 5. उदाहरणमनुसृत्य सन्धि विच्छेदं वा कुरुत –

(क) म् + व्यञ्जनवर्णः = म् स्थाने अनुस्वारः
म् + स्वरः = म् वर्णे स्वरस्य संयोगः

1. त्वम् + यासि = ...(..................)
2. अहम् + इच्छामि = ...(..................)
3. किम् + कथयति = ...(..................)
4. अयम् + राजा = ...(..................)
5. माम् + मुञ्च = ...(..................)
6. कथमागतः = ...(..................)
7. अवम् + ...(..................)
8. हर्तुम् + इच्छति = ...(..................)
9. सन्ध्याम् + यावत् = ...(..................)

उत्तरः

1. त्वम् + यासि = त्वं यासि (सन्धिः)
2. अहम् + इच्छामि = अहमिच्छामि (संयोगः)
3. किम् + कथयति = किं कथयति (सन्धिः)
4. अयम् + राजा = अयं राजा (सन्धिः)

5. माम् + मुञ्च = मां मुञ्च (सन्धिः)
6. कथमागतः = कथम् + आगतः (संयोगः)
7. अवम् + राजा = अयं राजा (सन्धिः)
8. हर्तुम् + इच्छति = हर्तुमिच्छति (संयोगः)
9. सन्ध्याम् + यावत् = सन्ध्यां यावत् (सन्धिः)

'मोऽनुस्वारः' इति सूत्रानुसार 'म्' इति वर्णस्य पश्चात् यदि कोऽपि व्यन्जनवर्णः भवति तर्हि | 'म' वर्णस्य स्थाने अनुस्वारः भवति।

अभ्यासः

प्रश्न 1. प्रदत्त – पदेषु सन्धि विच्छेदं वा कुरुत –

1. हिताहितम् = ... + ...
2. पक्षोमोत्तरम = ... + ...
3. वृथा + अटनम् = ...
4. इति + उभी = ...
5. नमाम्येनम् = ... + ...
6. वृकोदरेण = ... + ...
7. राजमार्गेण + एव = ...
8. इहागतः = ... + ...
9. पूर्व + इतरम् = ...
10. वदतीति = ... + ...
11. तव + औषधम् = ...
12. राजर्षिः = ... + ...
13. अत्रान्तरम् = ... + ...
14. अहम् + इति = ...
15. खलु+ एषः = ...
16. साधूक्तम् = ... + ...
17. मातृ + ऋणम् = ...

उत्तरः

1. हिताहितम् = हित + अहितम्
2. पक्षोमोत्तरम = पश्चिम + उत्तरम्
3. वृथा + अटनम् = वृथारनम्
4. इति + उभी = इत्युभो

5. नमाम्येनम् = नमामि + एनम्
6. वृकोदरेण = वृक + उदरेण
7. राजमार्गेण + एव = राजमार्गेणैव
8. इहागतः = इह + आगतः
9. पूर्व + इतरम् =पूर्वतरम्
10. वदतीति = वदति. + इति
11. तव + औषधम् = तवौषधम्
12. राजर्षिः = राजा + ऋषिः
13. अत्रान्तरम् = अत्र + अन्तरम्
14. अहम् + इति = अहमिति
15. खलु+ एषः = खल्वेषः
16. साधूक्तम् = साधु + उक्तम्
17. मातृ + ऋणम् = मातृणम्